

KÊNH HÌNH TRONG BÁCH KHOA THƯ

HÀ THÙY DƯƠNG *

Tóm tắt: Bài viết tìm hiểu kênh hình trong bách khoa thư. Từ đó thấy rằng, cách thức và phương pháp lựa chọn kênh hình để đưa vào bách khoa thư là việc nhất thiết phải làm. Đưa hình cần phải theo một tiêu chí chung của toàn bộ bách khoa thư. Bên cạnh đó, việc đưa hình vào cần phải đạt được yêu cầu vừa tăng nội dung thông tin, vừa có tính tư tưởng, tính khoa học, tính nghệ thuật, vừa thu hút người đọc và làm sinh động thêm bộ sách.

Từ khóa: Bách khoa thư, kênh hình.

Abstract: The article explores the illustrations in the encyclopedia. Hence it can be seen that the way and method of choosing the illustrations to insert them into the encyclopedia are necessary works. The illustration insertion should follow a common criterion of the entire encyclopedia. In addition, it needs to meet the requirements of increasing the information contents, both having ideological, scientific, and artistic features, and attracting readers, enlivening the encyclopedia.

Keywords: Encyclopedia, illustrations.

1. Mở đầu

Bách khoa thư là loại sách tra cứu cung cấp một lượng kiến thức rất lớn có hệ thống, toàn diện và cơ bản giúp người đọc có thể qua đó tự trau dồi, mở mang thêm kiến thức của mình. Bách khoa thư thường thể hiện chủ yếu ở dạng văn bản. Tuy nhiên, tri thức không chỉ có câu chữ mà còn có công thức, sơ đồ, bản đồ, tranh, ảnh minh họa làm rõ nội dung trình bày. Kênh tranh ảnh, minh họa có vai trò quan trọng

trong các công trình bách khoa thư.

Kênh hình cùng với kênh chữ là phương tiện truyền tải nội dung khoa học của bộ bách khoa thư, có vai trò bổ sung cho kênh chữ trong việc truyền tải các nội dung thông tin của mục từ. Tuy nhiên, những quy ước khi nào thì sử dụng hình ảnh minh họa, mục từ nào có hình minh họa và hình minh họa phải đạt tiêu chuẩn nào, cần phải được thống nhất trong việc biên soạn bách khoa thư. Do đó, xây dựng những quy ước thể hiện của kênh hình giúp cho các soạn giả, biên tập viên có được tiêu chí trong quá trình biên soạn bách khoa thư.

2. Mục đích của việc biên soạn kênh hình

Kênh hình (còn gọi là kênh minh họa) là thành phần quan trọng của mọi bộ sách, bao gồm: tranh, ảnh, sơ đồ, bảng biểu, bản đồ, trang phụ bản màu,... Kênh hình có tính tri thức và đóng vai trò là một phần của nội dung mục từ cần tra cứu, cùng với kênh chữ đảm bảo cho người tra cứu, tìm kiếm và học tập hiệu quả nhất. Vì vậy, việc biên soạn kênh hình là một tất yếu cho mọi loại sách tra cứu.

Vì vậy, tranh, ảnh minh họa và phụ bản màu đã trở thành một phần tiêu chí để đánh giá các loại sách tra cứu, trong đó có các loại bách khoa thư hiện đại.

* TS - Viện Từ điển học và Bách khoa thư Việt Nam; Email: comemtd2010@gmail.com

Gần đây, các nhà xuất bản cho ra rất nhiều các loại sách bách khoa tri thức cho mọi lứa tuổi, từ nhi đồng đến thanh thiếu niên. Có thể nêu ra một vài cuốn để thấy kênh hình xuất hiện có ý nghĩa như thế nào trong bộ sách.

Nhà xuất bản Giáo dục xuất bản cuốn *Từ điển tranh về các con vật* năm 2002 và cuốn *Từ điển tranh về các loài cây* năm 2004 của tác giả Lê Quang Long, trong hai cuốn sách này giới thiệu rất nhiều loại động vật, thực vật có ở khắp nơi trên thế giới. Đây là hai cuốn sách được rất nhiều độc giả từ các bậc phụ huynh đến các em học sinh thích thú, mang lại nhiều kiến thức bổ ích cho các em. Trong hai cuốn sách này, nhiều loại cây, con vật trong quá trình giải thích nếu không có hình minh họa thì độc giả khó có thể hình dung ra được nếu chỉ bằng lời văn miêu tả.

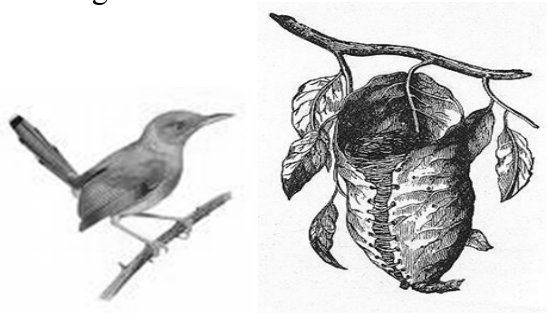
Trong cuốn *Từ điển tranh về các con vật* (Nhà xuất bản Giáo dục, 2002), nói đến *Rồng Komodo* (*Komodo varan*) là loài bò sát lớn nhất thế giới hiện nay, dài tới 3 m, nặng 100-150 kg, sống ở đảo Komodo thuộc Indonesia, đi lại khá nhanh nhẹn, đặc biệt bơi và lặn rất giỏi,... Nếu không có ảnh chụp minh họa con vật hiện nay vẫn còn tồn tại đồng thời kèm những lời văn miêu tả để giải thích cho người đọc thì người đọc cũng rất khó hình dung được ra loại bò sát này hiện nay vẫn còn tồn tại.

Hình Rồng Komodo (*Komodo varan*) [2, tr. 363]

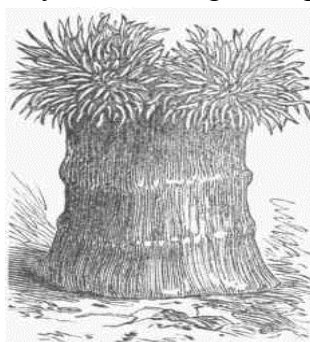
Tương tự như vậy, xem hình kết hợp với kênh chữ mới hiểu được khái niệm thế nào là *Chim thợ may* thuộc họ Sẻ, ở Châu Phi,

một loại chim biết dùng mỏ để đục lá cây, lấy các sợi dây tước từ các loại cây khâu lá cây lại thành tổ của mình. Đây là điểm khác với các loài chim làm tổ mà chúng ta thường biết tới.

Hình Chim thợ may (*Tailorbird*) [2, tr. 54]

Hải quỳ (*Actinia*) là một loại sinh vật thuộc lớp San hô nhưng sống đơn độc và không có bộ xương đá vôi, thân hình trụ, xung quanh miệng có nhiều tua như bông hoa, thường sống cộng sinh trên vỏ của tôm ký cư,... Trong trường hợp này cần phải kết

hợp kênh chữ với kênh hình thì mới biết được *Hải quỳ* là loại sinh vật có hình dáng như thế nào.

Hình Hải quỳ (*Actinia*) [2, tr. 183]

Cây Mơ lông là cây thuốc chữa bệnh kiết lỵ rất hiệu quả, muốn phân biệt được với cây Mơ ăn quả, ta chỉ có cách kèm theo hình ảnh của cây.

Hình Cây mơ lông [3, tr. 77]

3. Yêu cầu cần có của kênh hình trong bách khoa thư

Hình ảnh là thông tin hỗ trợ quan trọng, giúp “làm đầy” và tăng giá trị cho chủ đề tri thức cần nói. Là loại sách tra cứu nên hình ảnh trong bách khoa thư có *tính chính xác* và *tính thống nhất* cao. Việc đưa hình ảnh vào mục từ cũng phải dựa trên các nguyên tắc, quy định thống nhất.

3.1. Xem xét cấu trúc vĩ mô, cấu trúc vi mô của kênh hình trong bách khoa thư

- Cấu trúc vĩ mô của kênh hình trong bộ bách khoa thư là toàn bộ các hình theo một tiêu chí chung của cả bộ sách.

- Cấu trúc vi mô của kênh hình là các hình trong từng ngành, từng phân ngành làm sao cho cân đối giữa các ngành với nhau và trong tổng thể bộ sách. Kênh hình ở đây bao gồm: tranh, ảnh minh họa, bản đồ, sơ đồ, bảng biểu,... Ngay cả phụ bản màu cũng thuộc kênh hình.

Vì hình trong các loại sách tra cứu đều mang tính tri thức, tính văn hóa, tính tư tưởng, tính khoa học, tính nghệ thuật và gắn bó chặt chẽ với kênh chữ nên việc chuẩn bị lựa chọn kênh hình cũng phải lưu ý đến ý nghĩa đặc trưng của từng loại hình. Tranh, ảnh lịch sử hoặc nghệ thuật cũng phải đảm bảo các giá trị về văn hóa và có ý nghĩa đặc trưng riêng của mỗi loại. Ngay cả trang phụ bản màu cũng có tính độc lập tương đối, nhưng cần sắp xếp theo chủ đề và có tính hệ thống, như vậy người sử dụng mới nhận thấy được tính khoa học trong việc đưa trang phụ bản màu vào cuốn sách. Hầu như tất cả các bộ bách khoa toàn thư trên thế giới đều có sử dụng hình minh họa:

- Bộ *Bách khoa toàn thư Collier* (*Collier's Encyclopedia*) có tổng số 45.000 mục từ với khoảng 21 triệu chữ, có khoảng

1.700 tranh, ảnh minh họa.

- Bộ *Đại Bách khoa toàn thư Larousse* (*Grand Larousse Encyclopédique*) gồm 21 tập, trên 14.000 trang, có khoảng 12.500 tranh, ảnh minh họa.

- Bộ *Bách khoa toàn thư Brockhaus* (*Brockhaus Enzyklopädie*) của Đức xuất bản năm 1976 có riêng một tập về bản đồ gồm 375 bản đồ địa lý màu.

- Cuốn *Bách khoa toàn thư giản minh* của Nhà xuất bản Đại Bách khoa toàn thư Trung Quốc (1994) gồm khoảng 5 triệu chữ, 8.000 mục từ, có khoảng 1.700 tranh, ảnh, bản đồ minh họa.

- Bộ *Bách khoa toàn thư Oxford cho trẻ em* (*Oxford Junior Encyclopaedia*) gồm 16 tập, trong đó tất cả đều có tranh ảnh màu minh họa, lời giải thích ngắn gọn.

- Cuốn *Từ điển Larousse minh họa nhỏ* (*Petit Larousse Illustré*), xuất bản năm 2002, có 4.000 tranh ảnh màu, 292 bản đồ địa lý và lịch sử in màu.

- Cuốn *Từ điển bách khoa Larousse* (*Larousse Encyclopédique*) năm 1979 có 72.117 mục từ, có 3.950 tranh, ảnh màu và 324 bản đồ.

- Bộ *Bách khoa toàn thư Britannica* (*Encyclopaedia Britannica*) xuất bản lần thứ nhất khoảng những năm 1768 - 71 dưới dạng những số báo, sau đó đóng thành tập. Đến nay, ngoài xuất bản những bộ sách bằng giấy thông thường, còn xuất hiện những bộ bách khoa thư bằng đĩa CD với nhiều hình ảnh sinh động. Bộ đĩa *Bách khoa toàn thư Britannica* năm 1998 có 1.132 bản đồ. Đến năm 2003, bộ đĩa đã có riêng 1 đĩa bản đồ, 751 cờ, và có tới 2.298 tranh, ảnh màu.

Hầu hết các bách khoa toàn thư tỉnh, thành phố ở trong và ngoài nước có dung

lượng khoảng 5.000 mục từ đều có lượng tranh ảnh, bản đồ phong phú.

Bộ *Từ điển bách khoa Việt Nam* 4 tập đã được xuất bản lần đầu tiên ở Việt Nam (từ 1996 đến 2004) với tổng số 44.250 mục từ (tập 1: 369 mục từ; tập 2: 734 mục từ; tập 3: 621 mục từ; tập 4: 500 mục từ), trong đó có 2.224 hình minh họa bao gồm cả ảnh chụp, ảnh vẽ, sơ đồ, biểu bảng, bản đồ minh họa và nhiều trang phụ bản màu tương đối phong phú.

3.2. Kênh hình trong bách khoa thư phải đảm bảo các yêu cầu:

- Làm rõ thêm nội dung của kênh chữ.
- Tiết kiệm được nội dung giải thích bằng kênh chữ.
- Kết hợp với kênh chữ làm nên kiến thức tổng thể cho chủ đề tri thức.

Việc lựa chọn tranh, ảnh, bản đồ, sơ đồ, biểu bảng trong bách khoa thư cần phải tuân theo một quy định thống nhất trong toàn bộ bộ sách.

Lựa chọn kênh hình luôn gắn chặt với việc lựa chọn kênh chữ vì như đã biết, kênh hình là phần cấu thành quan trọng của bách khoa thư, góp phần giải thích nội dung mục từ, khi kênh chữ không diễn đạt được hết nội dung cần nói đến thì kênh hình góp phần làm sáng tỏ nội dung đó.

Minh họa trong bách khoa thư gồm nhiều thể loại khác nhau. Vì vậy, việc đầu tiên là phải phân ra thành các loại như: ảnh (chụp và vẽ), tranh, sơ đồ, biểu bảng, bản đồ,... dựa trên việc lựa chọn đầu mục từ của các ngành. Công việc này thường do các ban biên tập chuyên ngành lựa chọn trong quá trình lựa chọn mục từ. Việc lựa chọn và cân đối hình minh họa trong các ngành phải dựa vào tiêu chí đã đặt ra ban đầu, phải bám theo tiêu chí để tránh tình trạng ngập

khổng trong việc đưa hình minh họa.

Bách khoa thư là bộ sách tri thức tổng hợp về nhiều phân ngành khác nhau. Trong từng phân ngành khoa học đó, người biên tập phải hiểu được các tiêu chí lựa chọn hình ảnh minh họa để đưa vào, có như vậy mới đảm bảo được tính thống nhất trong toàn bộ các phân ngành, bảo đảm không có phân ngành nào đưa hình minh họa quá sâu, đến từng chi tiết rất nhỏ, có phân ngành lại đưa hình ảnh minh họa quá sơ sài. Ngay cả sơ đồ, biểu bảng cũng cần có quy định đưa đến cấp nào để cân đối giữa các phân ngành.

Chẳng hạn, lựa chọn hình minh họa của bản đồ là rất quan trọng, không thể thiếu được trong ngành địa lý, lịch sử, du lịch,... nhưng thống nhất đưa bản đồ đến cấp nào, đưa bản đồ thế giới, bản đồ các châu lục, bản đồ các quốc gia nào. Riêng bản đồ Việt Nam thì phải thống nhất đưa bản đồ từ cấp tỉnh hay đưa bản đồ từ cấp huyện là vấn đề cần cân nhắc kỹ. Ngay cả việc trong một cấp bản đồ, như bản đồ các quốc gia, sử dụng bản đồ tỉ lệ bao nhiêu cũng cần phải cân nhắc. Ví dụ, đối với Việt Nam, nếu đưa đến bản đồ cấp tỉnh, thành phố ở Việt Nam thì chỉ có 64 bản đồ, nhưng đưa đến cấp huyện thì có khoảng trên 700 bản đồ, ở đây, ngoài vấn đề kinh phí in, còn phải tính đến dung lượng của bộ sách. Việc lựa chọn hình minh họa phải làm ngay khi xây dựng cấu trúc bảng mục từ của các phân ngành do các ban biên soạn quyết định. Thông thường, kênh hình minh họa có thể gồm:

+ Ảnh chân dung

Việc có đưa ảnh chân dung vào bách khoa thư hay không thường căn cứ vào mức độ cống hiến và ảnh hưởng của nhân vật để quyết định (kể cả kích thước đưa to hay nhỏ). Có các loại ảnh chân dung các nhà khoa học trong các lĩnh vực tự nhiên, xã hội, văn hóa - nghệ thuật, các nhà hoạt động chính trị, các nhà văn,... từ trước đến

nay (cổ đại, trung đại, hiện đại).

+ *Ảnh các địa danh lịch sử, di tích, thắng cảnh.*

+ *Ảnh trong tất cả các ngành khoa học.*

+ *Ảnh thủ đồ tất cả các nước trên thế giới.*

+ *Sơ đồ các trận đánh lịch sử.*

+ *Các sơ đồ, bảng biểu trong các ngành như phân bố dân cư, kinh tế,...*

+ *Các công thức liên kết hóa học.*

+ *Các loại bản đồ thế giới, bản đồ khu vực, quốc gia, các vùng nông nghiệp,...*

Cần lưu ý, việc đưa hình minh họa vào bách khoa thư tùy thuộc rất nhiều vào tính chất, đặc thù riêng của từng phân ngành. Mỗi phân ngành sẽ đưa ra tiêu chí lựa chọn riêng cho ngành mình, nhưng vẫn phải dựa trên cơ sở bảo đảm những tiêu chí thống nhất chung trong toàn bộ sách.

Như trên đã nói, kênh hình là một phần không thể thiếu của nội dung tri thức. Vì vậy, kênh chữ có những mục từ mang tính chất liên ngành, nghĩa là một mục từ có thể liên quan tới 2, 3 ngành khác thì kênh hình tránh đưa trùng lặp (thông tin lặp, dư thừa).

Minh họa trước hết phải gắn chặt với nội dung mục từ, làm nổi bật tính trực quan của mục từ và làm cho thông tin trong mục từ sống động, dễ hiểu, không phải dùng nhiều lời diễn giải. Do đó, những minh họa nào không liên quan chặt chẽ với nội dung thì không nên đưa vào. Minh họa trong bách khoa thư phải đạt những yêu cầu sau: chính xác, thời sự và nghệ thuật.

Tính chính xác của các minh họa trong các mục từ là sự bộc lộ cụ thể trực quan của tính khoa học và tính tư tưởng. Do đó, tránh trường hợp đưa các hình ảnh minh họa không chính xác, như của địa phương này nhầm lẫn với địa phương khác, địa danh

này nhầm sang địa danh khác,...

Yêu cầu tiếp theo là hình ảnh minh họa của bách khoa thư phải mang tính thời sự. Mọi hình ảnh đưa vào bách khoa thư phải là hình ảnh mới nhất, cập nhật nhất, tránh đưa những hình ảnh cách thời điểm biên soạn quá lâu.

Minh họa phải đạt được tính nghệ thuật cao, nghĩa là tranh ảnh đưa vào bách khoa thư phải đẹp, rõ nét, gây hứng thú và lôi cuốn người đọc.

Một điều đáng chú ý nữa là minh họa phải có kích thước và tỉ lệ tương ứng với hiện thực mô tả, tránh tùy tiện.

4. Quy ước thể hiện kênh hình

Về nội dung

Khi đưa kênh hình vào bách khoa thư cần phải đảm bảo 3 yêu cầu chính sau:

Thứ nhất, kênh hình phải giúp giảm bớt văn bản của kênh chữ.

Thứ hai, kênh hình phải có tác dụng làm rõ thêm nội dung của văn bản kênh chữ.

Thứ ba, kênh hình được lựa chọn phải có tính tri thức, nghĩa là xem tranh ảnh cũng có thêm nhận thức về sự vật, hiện tượng đang nói đến, mà văn bản không lột tả hết.

Về hình thức

Hình thức của kênh hình trong bách khoa thư cũng phải đảm bảo các yêu cầu nhất định, gồm các yêu cầu về kích cỡ kênh hình, quy ước về mục từ có kênh hình và quy ước về kênh hình tương đương mục từ.

Về kích cỡ

Kênh hình cần quy định những kích cỡ tiêu chuẩn cho các hình ảnh minh họa, không nên sử dụng quá nhiều loại kích cỡ kênh hình khác nhau trong một bộ bách khoa thư, chỉ nên quy định khoảng 3 loại

kích cỡ của kênh hình, đó là kích cỡ chiều rộng theo cả trang, nửa trang và 1/4 trang. Chiều cao của hình ảnh minh họa thì tùy theo từng loại hình ảnh cụ thể mà có những quy định khác nhau. Việc sử dụng kích cỡ hình ảnh minh họa nào còn phụ thuộc vào các quy định về quy ước mục từ có kênh hình và kênh hình tương đương mục từ.

Đối với quy ước mục từ có kênh hình và quy ước kênh hình tương đương mục từ, trước hết cần xây dựng tiêu chuẩn chung đối với các loại mục từ. Thể loại mục từ nào thì có hình ảnh minh họa và được sử dụng loại hình ảnh với kích cỡ nào.

Bên cạnh đó cũng cần có quy định cụ thể về số lượng hình ảnh minh họa cho các loại mục từ, tránh sự chênh lệch giữa các mục từ với nhau.

5. Nguyên tắc sưu tầm và xây dựng ngân hàng dữ liệu kênh hình

- Tập hợp toàn bộ dữ liệu hình ảnh;
- Thẩm định giá trị hình ảnh;
- Phân loại tư liệu hình ảnh theo nội dung phân loại tri thức khoa học, theo loại hình thể hiện, theo chất lượng hình ảnh. Mọi tư liệu đều phải kèm theo định danh, phân loại càng cụ thể càng tốt;
- Xử lý các hình ảnh dựa trên chất lượng của chúng;
- Cần số hóa mọi dữ liệu thu thập được và xây dựng kho dữ liệu;
- Cần đặc biệt quan tâm vấn đề bản quyền của hình ảnh.

Khi có được một kho dữ liệu tốt thì công việc biên soạn, biên tập bách khoa thư sẽ trở nên thuận lợi và nhanh chóng hơn.

6. Kết luận

Cách thức và phương pháp lựa chọn kênh hình để đưa vào bách khoa thư là việc

nhất thiết phải làm. Đây là một công việc đòi hỏi nhiều công phu, không những chỉ tìm được hình mà còn phải tìm được những hình thật tiêu biểu và mang nội dung thông tin cao để hỗ trợ cho nội dung kênh chữ.

Việc đưa hình cần phải theo một tiêu chí chung của toàn bộ bộ bách khoa thư, tránh tình trạng ngành đưa quá nhiều hình, ngành lại không đưa hay đưa quá ít hình. Hình đưa vào phải điển hình và phải được gia công kỹ lưỡng.

Đưa hình vào cần phải đạt được yêu cầu vừa tăng nội dung thông tin, vừa có tính tư tưởng, tính khoa học, tính nghệ thuật, vừa thu hút người đọc và làm sinh động thêm bộ sách.

Ngân hàng dữ liệu hình ảnh là một trong những thành phần làm nền tảng cho biên soạn bách khoa thư. Có được một kho dữ liệu hình ảnh luôn là điều mong ước của những người làm sách, đặc biệt là với người biên soạn bách khoa thư. Trong quá trình xây dựng ngân hàng dữ liệu hình ảnh, phải thận trọng, khách quan, tỉ mỉ, cần có cái nhìn tổng thể, toàn diện. Các trang tranh ảnh phải đúng theo chủ đề và mang tính tư liệu quan trọng. Tranh ảnh, biểu đồ phải phản ánh và bám sát được nội dung chính của toàn quyển và của từng loại mục từ.

Để phục vụ tốt hơn cho việc biên soạn bách khoa thư cần xây dựng quy tắc thể hiện kênh hình để làm cơ sở cho các soạn giả, các biên tập viên có một chuẩn mực chung để áp dụng. Thêm vào đó, việc áp dụng các quy ước này cần được thực hiện ngay từ khi thu thập và lưu giữ các dữ liệu kênh hình để có một kho dữ liệu theo khuôn mẫu, thống nhất.

⇒ Xem tiếp trang 67